

**ΕΡΓΑΣΙΑ ΣΤΑ ΑΤΟΜΙΚΑ
Κ'
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ**

**ΜΕ ΘΕΜΑ: « ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ
ΣΥΝΑΘΡΟΙΣΕΙΣ »**

ΤΗΣ ΔΟΥΒΡΗ ΑΙΜΙΛΙΑΣ

ΕΤΟΣ 2004-2005

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α΄ Γενικό Μέρος

I. Θρησκευτική συνάθροιση – Το συνταγματικό δικαίωμα,σελ 4-5

α. Η έννοια της συνάθροισης , σελ. 4

β. Τα δικαιώματα που συνθέτουν το δικαίωμα των θρησκευτικών συναθροίσεων . σελ 5

II. Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας , άρθρο 13,σελ 6-12

α. Γενικά χαρακτηριστικά του δικαιώματος , σελ. 6

ι) Ανεξιθρησκία – Θρησκευτική ελευθερία , σελ. 6-7

ιι) Εκδηλώσεις του δικαιώματος , σελ. 7-9

- ελευθερία λατρείας
- ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης

ιιι) Τρόποι άσκησης του δικαιώματος κ΄ προϋποθέσεις αυτής,σελ.9-10

β. Οριοθετήσεις και περιορισμοί του δικαιώματος , σελ. 10-11

Συμπέρασμα κ΄ (πρώτη)συνθετική ερμηνεία των άρθρων 13κ΄11,σελ.11-12

III. Το δικαίωμα της συνάθροισης , άρθρο 11, σελ. 12-23

α. Το δικαίωμα στην συνάθροιση , σελ. 12-20

ι) Η έννοια της συνάθροισης και τα στοιχεία της , σελ. 12-14

ιι) Διχογνωμία σε σχέση με τη φύση του δικαιώματος , σελ. 14

ιιι) Το δικαίωμα στην συνάθροιση ως αντικειμενική αρχή , σελ. 15

ιiv) Θετική κ΄ αρνητική κατοχύρωση του δικαιώματος , σελ 15-16

- ν) Είδη συναθροίσεων κ' προστασία τους από το Σύνταγμα,σελ 16-19
- β. Φορείς του δικαιώματος κ' προστασία τους από το Σ, σελ.19-20
- γ. Οριοθετήσεις του δικαιώματος κ' προστασία τους από το Σ,σελ20-21
- δ. Οι Συνταγματικοί Περιορισμοί , σελ. 21-22
- ε. Νομοθετικοί Περιορισμοί , σελ. 22-23

IV. Το “μικτό δικαίωμα” των θρησκευτικώς συναθροίσεων,σελ.23-28

- α. Οι θρησκευτικές συναθροίσεις – φορείς κ' περιεχόμενο , σελ. 23-24
- β. Υπαγωγή στις συνταγματικές διατάξεις , σελ, 24-25
- γ. Διαστάσεις του δικαιώματος , σελ. 25-27
- δ. Οριοθετήσεις κ' περιορισμοί του δικαιώματος , σελ, 27-28

Β' Ειδικό Μέρος

Ειδικός Περιορισμός – Προσηλυτισμός , σελ. 28-31

- Έννοια
- Προϋποθέσεις χαρακτηρισμού του
- Συνταγματική κ' ποινική απαγόρευση του

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ,σελ. 32-36

ΠΕΡΙΛΗΨΗ,σελ. 36-37

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ, σελ. 38

Α' Γενικό Μέρος

Ι. Θρησκευτική Συνάθροιση - Το συνταγματικό δικαίωμα

α) Η έννοια της θρησκευτικής συνάθροισης

Η θρησκευτική συνάθροιση ως έννοια έγκειται κατά κύριο λόγο στην επι λατρεία, προσχεδιασμένη ή τυχαία, συνάθροιση των οπαδών μιας θρησκείας προκειμένου να πραγματοποιηθεί προσευχή προς το θεό και δοξολογία με θρησκευτική κατάνυξη. Όλα αυτά σύμφωνα με τους κανόνες, τους τύπους και τα έθιμα της εν λόγω θρησκείας. Παράλληλα ως τέτοια μπορεί να λεχθεί και η συνάθροιση που έχοντας θρησκευτικό-τελετουργικό χαρακτήρα πραγματοποιείται για την εξυπηρέτηση θρησκευτικών αναγκών των πιστών, όπως είναι ο γάμος, καθώς και αυτή που πραγματοποιείται σε κάποιες περιπτώσεις προς τιμήν των Αγίων.

Οι θρησκευτικές συναθροίσεις προστατεύονται οπουδήποτε και αν λαμβάνουν χώρα, είτε αυτές είναι υπαίθριες, είτε σε κλειστό χώρο αλλά και ανεξαρτήτως τρόπου, είτε αυτές είναι δημόσιες είτε ιδιωτικές με τις απαραίτητες πάντα επιφυλάξεις και τους προσήκοντες περιορισμούς .

β) Τα δικαιώματα που συνθέτουν το ατομικό δικαίωμα των θρησκευτικών συναθροίσεων

Οι θρησκευτικές συναθροίσεις όπως παρατηρούμε ανάγονται προστατευόμενες μέσα από το σύνταγμά μας σε συνταγματικό δικαίωμα. Μάλιστα η προσεκτικότερη μελέτη μας οδηγεί στο συμπέρασμα πως οι θρησκευτικές συναθροίσεις εντάσσονται στην ρύθμιση των λεγομένων ‘μικτών δικαιωμάτων’ καθώς η προστασία τους βρίσκει έρεισμα σε περισσότερα από ένα άρθρα και διατάξεις του συντάγματός μας.

Ο συντακτικός νομοθέτης λοιπόν προκειμένου για την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συνταγματική προστασία του υπερατομικού αυτού δικαιώματος μας βάζει στην προβληματική της εξέτασης των δυο κυριότερων συνταγματικών θεμελιωδών δικαιωμάτων που το συνθέτουν. Υποχρεούμαστε να εξετάσουμε συνδυαστικά και σωρευτικά το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κατά το άρθρο 13 του συντάγματος και το δικαίωμα του συνέρχεσθαι κατά το άρθρο 11 του συντάγματος. Ενώ παράλληλα νομικό έρεισμα βρίσκουν και στην Ευρωπαϊκή σύμβαση των δικαιωμάτων του ανθρώπου (ΕΣΔΑ) στα άρθρα 9 και 11 (ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας- ελευθερία του συνέρχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι.)

II. Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, άρθρο 13

α) Γενικά χαρακτηριστικά του δικαιώματος

Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελεί μια από τις ρίζες των θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων και γι αυτό η θρησκευτική ελευθερία είναι ένα ατομικό δικαίωμα που η διεκδίκησή του επηρέασε αποφαστικά την παγκόσμια ιστορία (Μεταρρύθμιση, θρησκευτικοί πόλεμοι, εποικισμός της β Αμερικής κτλ.). Γι αυτό και πολύ νωρίς εμφανίζονται στα διάφορα συνταγματικά κείμενα διατάξεις για την κατοχύρωση του. Εννοιολογικά η θρησκευτική ελευθερία διακρίνεται από την ανεξιθρησκία.

ι) Ανεξιθρησκία – Θρησκευτική Ελευθερία

Ανεξιθρησκεία:¹ είναι η ανοχή, η αδιαφορία της πολιτείας για τις θρησκείες που πρεσβεύουν οι πολίτες η οποία τους δημιουργεί απλώς την πραγματική δυνατότητα λατρείας του θείου σύμφωνα με τις υπαγορεύσεις της συνειδήσεώς τους.

1. Αναγνωρισμένη για πρώτη φορά τι 313 με το «διάταγμα των Μεδιολάνων» που εξεδώθηκε από τον Μ.Κωνσταντίνο κ' τον Λικίνιο

Η θρησκευτική ελευθερία είναι πολύ ευρύτερη έννοια γιατί σημαίνει την εγγύηση στους πολίτες πως είναι ελεύθεροι να διαμορφώνουν και να εκδηλώνουν τη θρησκευτική τους συνείδηση, ελευθερία συνυφασμένη στενά με το σεβασμό της αξίας του ανθρώπου και την προστασία της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας (άρθρο 2 παρ 1 και άρθρο 5 παρ 1 του συντάγματος).

Έτσι δημιουργείται δικαίωμα των πολιτών απέναντι στην Πολιτεία με διπλή αξίωση: αφενός με την αποχή από κάθε ενέργεια που θα παρεμπόδιζε την υλοποίησή του και αφετέρου τη λήψη κάθε πρόσφορου (νομοθετικού, διοικητικού κτλ.) μέτρου για την εξασφάλιση της ασκήσεώς του. Το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας εκδηλώνεται είτε ως ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είτε ως ελευθερία της λατρείας ².

Τα ελληνικά συντάγματα περιέλαβαν διατάξεις αρχικά για την εξασφάλιση ανεξιθρησκίας και αργότερα για την κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας.

ii) Εκδηλώσεις του δικαιώματος – ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης κ' ελευθερία λατρείας

Από το άρθρο 3 του συντάγματος 1 και κυρίως 13 παρ 1 και 2, όπου και κατοχυρώνεται το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας

2. Βλ. Τρωϊανός Σπύρος, Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, σελ. 75, Εκδ. Αντ. Σάκκουλα – Κομοτηνή 1984

απαγορεύεται κάθε ενέργεια της πολιτείας δια της οποίας θα παραβιαζόταν η ελευθερία της θρησκευτικής τους συνείδησης ή η ελευθερία της λατρείας τους, οι οποίες αποτελούν και τις επι μέρους εκδηλώσεις τους.

Έτσι από το άρθρο 13 προστατεύεται το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας που περιλαμβάνει ειδικότερα την ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως και την ελευθερία της λατρείας (παρ 2)

Η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως αναλύεται στα εξής μερικότερα δικαιώματα του ατόμου:

- A) Το δικαίωμα να πρεσβεύει κανένας οποιοδήποτε ή και κανένα θρήσκευμα (αθρησκεία) ή και να μην πιστεύει στο θεό (αθεΐα) .
- B) Το δικαίωμα να μεταβάλλει κανένας οποτεδήποτε τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις χωρίς κανένα περιορισμό.
- Γ) Το δικαίωμα του καθενός να εκδηλώνει και να διακηρύσσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις γραπτά ή προφορικά ατομικά ή ομαδικά.
- Δ) Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς.
- E) Το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας , δηλαδή της μη άνισης μεταχείρισεως ατόμων ή ομάδων με θρησκευτικά κριτήρια.

Η άλλη πλευρά της θρησκευτικής ελευθερίας είναι η ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας, της οποίας η λατρεία είναι η σπουδαιότερη αλλά όχι η μόνη εκδήλωση.

Η ελευθερία λατρείας σημαίνει τη δυνατότητα του ατόμου να εξωτερικεύσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και να ασκεί τα θρησκευτικά του καθήκοντα.

Η ελευθερία, όμως άσκηση της λατρείας προϋποθέτει, κατά την παρ 2 θρησκεία γνωστή δηλ. που έχει φανερές δοξασίες και δόγματα όχι κρυφά³ Το σύνταγμα όμως θέτει και περαιτέρω περιορισμούς στην άσκηση της λατρείας, ορίζοντας ότι τα άτομα, κατά τις λατρευτικές τους εκδηλώσεις, δεν επιτρέπεται να προσβάλλουν τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη ή διεξάγουν προσηλυτισμό.

Τα όρια ανάμεσα στην ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας και την ελευθερία θρησκευτικής συνειδήσεως δεν είναι βέβαια ούτε ευδιάκριτα ούτε απόλυτα, αφού η άσκηση της θρησκείας αποτελεί συγχρόνως και εκδήλωση θρησκευτικών πεποιθήσεων και αφού η ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως είναι μάταιη χωρίς την ελευθερία ασκήσεως της θρησκείας.

iii) Τρόποι άσκησης του δικαιώματος και προϋποθέσεις αυτής

Η θρησκεία ασκείται είτε ατομικά είτε συλλογικά και το σύνταγμα την προστατεύει είτε ως ατομικό είτε ως συλλογικό δικαίωμα.

Το σύνταγμα κατοχυρώνει τη συλλογική αυτή δραστηριότητα και τους καρπούς της αλλά και τη συμμετοχή σε αυτή καθενός ατόμου είτε ως μέλους είτε αυτοτελώς.

3. Βλ. Αρ. Μάνεσης σελ. 254

Οι διάφορες αυτές μορφές ασκήσεως της θρησκείας δεν αναφέρονται όλες ρητώς στο άρθρο 13 παρ 2 του συντάγματος. Η διάταξη αυτή διακηρύσσει την ελευθερία κάθε άγνωστης θρησκείας, το ακώλυτο της ασκήσεως της λατρείας και την απαγόρευση προσηλυτισμού.

Το υπό του άρθρου 13 κατοχυρωμένο ατομικό δικαίωμα επί την ακώλυτη άσκηση της θρησκευτικής ελευθερίας, τόσο ιδιωτικής όσο και δημόσιας από τους οπαδούς των διαφόρων θρησκειών και δογμάτων, ούτε ως απεριόριστη ούτε ως ανέλεγκτη τίθεται, τελεί δε κατά την έννοια συνταγματικών διατάξεων, υπό τις προϋποθέσεις

α) του χαρακτήρος της θρησκείας ως γνωστής και όχι κρύφιας
β) της μη προσβολής της δημόσιας τάξης ή των χρηστών ηθών και της μη διενέργειας παρά των οπαδών, την περί ως εκάστοτε πρόκειται θρησκείας προσηλυτισμού ή οποιασδήποτε άλλης επεμβάσεως κατά άγνωστης θρησκείας ⁴.

β) Οριοθετήσεις και περιορισμοί του δικαιώματος(των θρησκευτικών συναθροίσεων)

Εκ των παραγράφων 1,2,3 και 4 του άρθρου 13 προκύπτει ότι δι' αυτών κατοχυρώνεται μεν εν Ελλάδι το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας κατ' αμφοτέρους φασ εκδηλώσεις του ,

4. Βλ. για περισσότερα Πέτρο Ι. Παπάρα , Σύνταγμα 1975 – Corpus I

ήτοι τόσο της θρησκευτικής συνειδήσεως όσο και της ελευθερίας της λατρείας , πλην όμως η άσκηση του δικαιώματος τούτου τελεί, όπως προαναφέρθηκε, υπό τον όρο της τηρήσεως των γενικών νόμων του κράτους , της μη προσβολής της εν Ελλάδι δημοσίας τάξεως και των χρηστών ηθών.

Συνεπώς ο οπαδός ωρισμένου θρησκευάτος δεν δύναται επικαλούμενος τας θρησκευτικάς του πεποιθήσεις να αρνηθεί τη συμμόρφωση προς τους γενικούς νόμους, έστω και αν ούτος συμμορφούμενος προς αυτούς υφίσταται εν τινι μέτρω περιορισμούς εν τη απολαύσει της θρησκευτικής ελευθερίας , ΣΕ 4079/76(παραπ εις Ολομέλεια)

Συμπέρασμα και (πρώτη)συνθετική ερμηνεία των άρθρων 13 κ' 11 – φορείς του δικαιώματος

Συμπερασματικά ουσιώδες για κάθε θρησκεία είναι το δικαίωμα των συναθροίσεων. Στο μέτρο που οι συναθροίσεις αυτές γίνονται στο πλαίσιο της λατρείας (πχ για την τέλεση θείας λειτουργίας ή μιας λιτανείας) προστατεύονται από την κατοχύρωση της ελευθερίας της λατρείας.

Το δικαίωμα της συναθροίσεως είναι απόρροια της ελευθερίας ασκήσεως της θρησκείας (και όχι της θρησκευτικής συνειδήσεως όπως δέχεται ο Τραϊανός, εκκλησιαστικό δίκαιο α σελ 53, 54\5) και κατοχυρώνεται από την ειδική διάταξη του Α13 παρ 2 και όχι από τις γενικές διατάξεις των Α11 και Α12 s.

5. Δαγτόγλου , Ατομικά κ' Κοινωνικά Δικαιώματα , (§579) , σελ. 383

Άλλες συναθροίσεις θρησκευτικού χαρακτήρα προστατεύονται από τη γενική κατοχύρωση της ελευθερίας της ασκήσεως της θρησκείας και στις δυο περιπτώσεις εφαρμοστέες είναι οι ειδικές για τη θρησκεία διατάξεις του Α13 παρ 2 του συντάγματος και όχι οι γενικές διατάξεις του Α11. Και εδώ η πρακτική διαφορά συνίσταται κυρίως στο ότι το δικαίωμα του συναθροίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς δεν ανήκει μόνο στους έλληνες πολίτες (όπως το δικαίωμα Α11) αλλά και στους αλλοδαπούς και ανιθαγενείς.

III. Το δικαίωμα της συναθροίσεως , άρθρο 11

α) το δικαίωμα της συναθροίσεως

ι) Η έννοια της συνάθροισης και τα στοιχεία της

Το ισχύον σύνταγμα στο άρθρο 11, όπως και τα προηγούμενα στα αντίστοιχα άρθρα τους, δε δίνει τον ορισμό της συνάθροισης θεωρώντας την έννοιά της ορισμένη είτε από την επιστήμη και την νομολογία είτε από την νομοθεσία.

Ως συνάθροιση, έτσι, κατά την έννοια του συντάγματος θεωρείται 'η σκόπιμος κατ αρχήν και όχι τυχαία, προσωρινή επί το αυτό συνάντησις αξιόλογου αριθμού προσώπων, προς έκφρασιν ή ακρόασιν ανακοινώσεως ή γνώμης επί ορισμένου θέματος , ή προς διαδήλωσιν φρονημάτων ή αιτημάτων οιοδήποτε χαρακτήρος , ή προς λήψιν από κοινού αποφάσεων , η προς από κοινού άσκησιν του δικαιώματος του αναφέρεσθαι 6.

6. Α. Σβώλος – Γ. Βλάχος, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Β', 1955 , σελ. 195 επ.

- Το πρώτο βέβαιο στοιχείο της συνάθροισης είναι το οντολογικό. Συνάθροιση είναι η συνάντηση περισσοτέρων ατόμων.
- Η συνάθροιση ως συνάντηση περισσοτέρων ατόμων έχει χρονικό προσδιορισμό και μάλιστα και το στοιχείο της προσωρινότητας της συγκέντρωσης για να αντιδιασταλεί από την έννοια του συνεταιρισμού.
- Την έννοια της συνάθροισης προσδιορίζει επίσης το γεωγραφικό, τοπικό στοιχείο. Η συνάντηση προϋποθέτει την ταυτόχρονη ύπαρξη περισσοτέρων ατόμων και αναγκαία αναφέρεται σε ορισμένο τόπο.
- Για τη συνάθροιση απαιτείται συνήθως το στοιχείο της προηγούμενης οργάνωσης.
- Για συνάθροιση πρόκειται εφόσον τα συναντώμενα άτομα επιδιώκουν κοινό σκοπό.

Τίθεται λοιπόν ως ένα από τα βασικότερα θέματα- εννοιολογικά στοιχεία το στοιχείο της προσυνηνοήσεως. Έτσι η απλή συγκέντρωση δεν προστατεύεται από το άρθρο 11 του συντάγματος.

Τούτο εξάλλου ορίζει και το άρθρο 1 παρ 4 του Ν.Δ 794/71.

Το στοιχείο τέλος της προσυνηνοήσεως υποδηλώνει και ορισμένη προετοιμασία για την πραγματοποίηση της συνάθροισης (γνωστοποίηση, προσκλήσεις, οργάνωση κ.α.). Τίθεται το ζήτημα αν οι αυθόρμητες συναθροίσεις (spontahversammlungen), εκείνες δηλαδή που πραγματοποιούνται αυθόρμητα, χωρίς προσκλήσεις και προετοιμασία, με αφορμή κάποιο απρόβλεπτο συμβάν της επικαιρότητας προστατεύονται από το άρθρο 11 του συντάγματος. Στην προκειμένη περίπτωση λείπει το στοιχείο της προσυνηνοήσεως, όχι όμως και ο σκοπός της συνάθροισης. Θεωρούμε ότι και οι αυθόρμητες συναθροίσεις προστατεύονται από το άρθρο 11 του συντάγματος, δεδομένου ότι το στοιχείο της οργάνωσης είναι απλώς χρήσιμο, κυρίως για την τήρηση της τάξης, και όχι απολύτως απαραίτητο για την έννοια της συνάθροισης ⁷.

7. Βλ. Σβώλου – Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, Β', 1955 σελ. 196 επ., σημ. 31

Η άποψη αυτή για τις αυθόρμητες συναθροίσεις υποστηρίζεται και στη Γερμανία υπό το άρθρο 8 του θεμελιώδους Νόμου της Βόννης . Τη συνταγματική προστασία των αυθορμητών συναθροίσεων δέχτηκε και η απόφαση του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου αυτής της 14^{ης} Μαΐου 1985 ⁸.

ii) Διχογνωμία σε σχέση με τη φύση του δικαιώματος

Το δικαίωμα του άρθρου 11 είναι αναμφίβολα ένα από τα θεμελιώδη δικαιώματα ανεξάρτητα του χαρακτηρισμού του ως ατομικό ή πολιτικό και απ αυτό δικαιολογείται η επιτακτικότητα των διατάξεων του που ισχύουν αμέσως και έναντι πάντων ⁹ εφόσον πληρούνται προβλεπόμενες εκ του συντάγματος προϋπόθεσης.

Η διχογνωμία σε σχέση με την ειδικότερη φύση αυτού ως πολιτικό ή ατομικό (την θεωρία της πολιτικής φύσης του δικαιώματος υποστήριξε η γερμανική επιστήμη και παλαιότερη ελληνική επιστήμη της κρατικής εξουσίας ενώ η ατομική υιοθετήθηκε από τη νομολογία) λύνεται αν σκεφτεί κανείς πως ανεξάρτητα από το αδιαμφισβήτητο πολιτικό του ρόλο ως απόλυτα αναγκαίο για τη λειτουργία και προαγωγή του δημοκρατικού πολιτεύματος το δικαίωμα αυτό είναι πρωταρχικά ατομικό. Ο συντακτικός νομοθέτης με τη συνταγματική του κατοχύρωση απέβλεπε στην πραγματοποίηση από το άτομο κάθε αναγκαίου σκοπού (πολιτικού ή μη) για την ανάπτυξη της προσωπικότητας του με αποτέλεσμα το δικαίωμα του συνέρχεσθαι, ανάλογα με το σκοπό για τον οποίο ασκείται να έχει πολιτικό ή κοινωνικό χαρακτήρα.

8. Τσίρης Παναγιώτης Β , Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης , 1988 , σελ. 97 επ.

9.Βλ. Α. Ράικου , Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου, τ. Β΄, τεύχος Α΄ , σελ. 104 επ.

iii) Το δικαίωμα στην συνάθροιση ως αντικειμενική αρχή

Το Σύνταγμα καθιερώνει αντικειμενική αρχή, κατά την οποία είναι ελεύθερη η διοργάνωση και πραγματοποίηση συναθροίσεων. Το Σύνταγμα κατοχυρώνει την ελεύθερη συνάθροιση ως θεσμό συνυφασμένο με αυτή την ίδια την ουσία της Δημοκρατίας, καθιερώνει κατά συνέπεια αντικειμενική αρχή με καθολική ισχύ σε ολόκληρη την έννομη τάξη. Από την αντικειμενική αρχή της ελεύθερης συνάθροισης απορρέουν συνταγματικά δικαιώματα. Το 'δικαίωμα του συνέρχεσθαι' ανήκει στον κλασικό κατάλογο των παραδοσιακών ατομικών ελευθεριών⁹.

iv) Θετική κ αρνητική κατοχύρωση του δικαιώματος (στην συνάθροιση)

Η ελευθερία της συνάθροισης κατοχυρώνεται θετικά και αρνητικά.

Από τη μια πλευρά η θετική ελευθερία της συνάθροισης επιτρέπει σε όλους τους πολίτες να συγκεντρώνονται για οποιοδήποτε λόγο ήσυχα και άοπλα και σε τόπο που επιθυμούν χωρίς κάποιο ιδιαίτερο περιορισμό. Έτσι η θετική πλευρά της συνάθροισης κατοχυρώνεται τόσο ενεργητικά με την ελευθερία διοργάνωσης όσο και παθητικά με την ελευθερία συμμετοχής.

Από την άλλη πλευρά η αρνητική ελευθερία της συνάθροισης εξαντλείται στην μη υποχρέωση κανενός πολίτη να συμμετάσχει σε συναθροίσεις, κατοχυρώνεται δηλαδή συνταγματικά ένα δικαίωμα άρνησης διοργάνωσης συνάθροισης και συμμετοχής σε αυτές.

⁹.Ανδρ Γ.Δημητρόπουλος,Παραδόσεις Συναγμ Δικαίου τομ. ΙΙΙ. Ημ. Β,2005 Αθήνα, σ.208

Τούτο προκύπτει από την ίδια τη διάταξη του άρθρου 11 παρ 1 του συντάγματος Ερμηνευόμενη τελολογικά.

ν) Είδη συναθροίσεων και προστασία τους από το Σύνταγμα

Ορισμός της ιδιωτικής συνάθροισης δεν δίδεται ούτε στο ΝΔ 797/71 ούτε σε αστυνομικούς κανονισμούς που ισχύουν κάθε φορά. (Σύμφωνα με ορισμό που δίνεται από τον Κ. Ανδρέα Δημητρόπουλο, Συνταγματικά Δικαιώματα ειδικό μέρος,ια εκδ. Αθήνα 2005)

Ιδιωτική συνάθροιση είναι εκείνη που πραγματοποιείται σε ιδιωτικό χώρο, δηλαδή σε χώρο μη προσιτό στο κοινό. Η ιδιωτική συνάθροιση δεν είναι ελεύθερη στο κοινό δεν μπορεί να συμμετάσχει όποιος επιθυμεί. Αντίθετα η ιδιωτική συνάθροιση απευθύνεται βασικά σε συγκεκριμένα άτομα και μόνο τα άτομα αυτά έχουν πρόσβαση στη συνάθροιση. Ιδιωτική συνάθροιση αποτελεί λχ μια διάλεξη στην οποία η είσοδος είναι δυνατή μόνο με την επίδειξη πρόσκλησης.

Η δημόσια συνάθροιση ανάλογα με το χώρο στον οποίο πραγματοποιείται διακρίνεται σε δημόσια συνάθροιση σε κλειστό χώρο και δημόσια υπαίθρια συνάθροιση.

αα) Δημόσια συνάθροιση σε κλειστό χώρο θεωρείται η συνάθροιση , η οποία πραγματοποιείται σε κλειστό μεν χώρο, αλλά προσιτό σε όλους έστω και με πληρωμή εισιτηρίου ¹⁰.

10. Βλ. Σβώλου – Βλάχου, Το Σύνταγμα της Ελλάδος , Β΄ , 1955, σελ. 203

Το βασικό στοιχείο, βάσει του οποίου γίνεται η διάκριση αυτή είναι το περιτειχισμένο ή μη του χώρου της συνάθροισης, ανεξάρτητα αν ο χώρος αυτός είναι ιδιωτικός ή δημόσιος.

ββ) Δημόσια υπαίθρια συνάθροιση – Κατά τον Σβώλο ¹¹ δημόσια υπαίθρια συνάθροιση (reunion en plein air, versammlung unter freiem Himme) είναι « η γινομένη εν μη περιτειχισμένω χώρω, αδιάφορον αν ο χώρος ούτος είναι εστεγασμένος ή όχι».

Το βασικό στοιχείο της δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης είναι το προσιτό σε όλους κατά τρόπο φυσικό, χωρίς δηλαδή υλικά εμπόδια, από όλες τις μεριές , χωρίς να ενδιαφέρει αν ο χώρος που πραγματοποιείται είναι ή όχι στεγασμένος ¹².

Το άρθρο 11 του ισχύοντος συντάγματος προστατεύει όλες τις συναθροίσεις , τόσο ιδιωτικές όσο και τις δημόσιες που περιλαμβάνουν τις δημόσιες συναθροίσεις σε κλειστό χώρο και τις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις. Στις τελευταίες αναφέρεται ειδικότερα η παρ 2 του άρθρ. 11, η οποία ορίζει τα ακόλουθα « Μόνο στις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις μπορεί μα παρίσταται η αστυνομία. Οι υπαίθριες συναθροίσεις μπορούν να απαγορευτούν με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής, γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, σε ορισμένη δε περιοχή, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, όπως ο νόμος ορίζει». Η διάταξη αναφέρεται σε όλες τις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις στις οποίες περιλαμβάνονται αναμφίβολα και οι κινητές συναθροίσεις (παρελάσεις, πομπές, διαδηλώσεις ή πορείες).

11. Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις κατά το Δημόσιον ημών Δίκαιον και η νομοθετική ρύθμισις αυτών , σ 252

12. Βλ. για περισσότερα , Τσίρης Παναγιώτης , Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης , 1988 , σελ . 106 επ.

Η άποψη αυτή υποστηρίζεται και υπό το άρθρο 8 του Θεμελιώδους Νόμου της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, ενώ αντίθετα στο γαλλικό δίκαιο οι διαδηλώσεις υπάγονται σε διαφορετικό νομικό καθεστώς απ' ό,τι οι συναθροίσεις και στην ουσία δεν αναγνωρίζεται η ελευθερία διαδήλωσης (*liberte de manifestation*) σαν δημόσια ελευθερία¹³.

Δημόσιες συναθροίσεις είναι οι πραγματοποιούμενες σε χώρο δημόσιο, δηλαδή σε χώρο προσιτό στο κοινό. Οι δημόσιες συναθροίσεις απευθύνονται σε αόριστο, απροσδιόριστο αριθμό ατόμων. Οι δημόσιες συναθροίσεις είναι ανοικτές στο κοινό και μπορεί σε αυτές να συμμετάσχει οποιοσδήποτε. Ο χώρος έστω και αν κατά τον προορισμό του εξυπηρετεί ιδιωτικούς σκοπούς πχ ιδιωτικό προαύλιο ή ιδιωτική αίθουσα, συνιστά δημόσιο χώρο αναφορικά προς την εφαρμογή του άρθρου 11, εφόσον είναι ελεύθερα προσιτός και επιτρέπεται η είσοδος σε οποιονδήποτε. Η ελεύθερη πρόσβαση μετατρέπει τον ιδιωτικό σε δημόσιο, δηλαδή την συνάθροιση σε δημόσια.

Όπως προκύπτει *a contrario* από τη διάταξη του άρθρου 11 παρ 2 εδ. Α. η αστυνομική παρουσία απαγορεύεται στις δημόσιες κλειστές συναθροίσεις. Η αστυνομία δεν μπορεί να παρίσταται, ούτε εν στολή ούτε και με την συμμετοχή μυστικών αστυνομικών. Δεν επιτρέπεται επίσης η με οποιοδήποτε μέσο παρακολούθηση των δημόσιων κλειστών συναθροίσεων, λχ η τοποθέτηση μικροφώνων η μαγνητοφώνων η βιντεοσκόπηση για αστυνομικούς σκοπούς κλπ. Είναι όμως δυνατή η παρουσία της αστυνομίας σε δημόσια κλειστή συνάθροιση μετά από πρόσκληση εκείνων που έχουν ευθύνη της διοργάνωσης.

13. Βλ. Κ. Γεωργόπουλος, *op. cit.*, τεύχος Γ', σελ. 142

Ο αποκλεισμός της αστυνομικής δύναμης βασίζεται στην ανάλογη θέληση του φορέα του δικαιώματος. Αντίθετα αν ζητηθεί η παρουσία της αστυνομίας δεν απαγορεύεται η παρουσία της. Η συναίνεση του φορέα του δικαιώματος καθιστά νόμιμη την παρουσία της αστυνομικής αρχής η οποία και επιβάλλεται για την αποτροπή κινδύνων. *Αντίθετα* επομένως προς τις δημόσιες κλειστές συναθροίσεις, στις δημόσιες ανοικτές η παρουσία της αστυνομίας είναι κατά το σύνταγμα δυνατή. Όμως η αστυνομική παρουσία θα πρέπει να έχει τέτοια μορφή, ώστε να μην παρεμποδίζει την άσκηση του δικαιώματος της συνάθροισης. Η αστυνομική παρουσία θα πρέπει να είναι φανερή, δηλαδή να γνωστοποιείται στους διοργανωτές και να πραγματοποιείται με ένστολους και όχι μυστικούς αστυνομικούς.

Η παρουσία της αστυνομίας θα πρέπει να είναι διακριτική με φανερό σκοπό την εξασφάλιση της άσκησης του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και όχι την παρεμπόδιση ή την ματαίωση του. Τα λαμβανόμενα αστυνομικά μέτρα πρέπει να είναι ανάλογα των περιστάσεων και ελέγχονται βάσει της αρχής της αναλογικότητας ¹⁴.

β) Φορείς του δικαιώματος της συνάθροισης και προστασία τους από το Σύνταγμα

Τα φυσικά πρόσωπα. Το άρθρο 11 του ισχύοντος συντάγματος, όπως και τα αντίστοιχα άρθρα των προισχυσάντων Συνταγμάτων μας, κατοχυρώνει ρητά το δικαίωμα της συνάθροισης μόνο υπέρ των Ελλήνων.

14. Βλ. για περισσότερα Ανδρέα Δημητρόπουλος Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου τομ III ημ. Β΄, σελ.213 -215

Ο περιορισμός της προστασίας του δικαιώματος στους πολίτες δικαιολογείται τόσο από την πολιτική φύση του δικαιώματος, για τους υποστηρικτές της θεωρίας αυτής, όσο και από τον προέχοντα πολιτικό χαρακτήρα του δικαιώματος, για τους υποστηρικτές της αντίθετης και κρατούσας στην επιστήμη άποψη περί ατομικού δικαιώματος¹⁵.

Η ρητή συνταγματική κατοχύρωση από το ισχύον Σύνταγμα του δικαιώματος της συνάθροισης μόνον υπέρ των Ελλήνων δεν αποκλείει την άσκηση του δικαιώματος αυτού από τους αλλοδαπούς.

Για άλλους σκοπούς όπως θρησκευτικούς, εκπαιδευτικούς κτλ αυτή η προστασία των αλλοδαπών ως προς το δικαίωμα του συνέρχεσθαι προστατεύεται και από το άρθρο 11 της Σύμβασης της Ρώμης παράγραφος 1 και 2.

Όσον αφορά για τα νομικά πρόσωπα το σύνταγμα μας δεν απομακρύνεται από την αρχή πως σύμφωνα με την καταγωγή και την φύση τους τα ατομικά δικαιώματα είναι κατ αρχήν μόνο τα φυσικά πρόσωπα έτσι κατ αρχήν δεν κατοχυρώνει ρητά τα ατομικά δικαιώματα και κατ αυτόν τον τρόπο και το δικαίωμα του « συναίρχεσθαι», υπέρ των νομικών προσώπων. Μόνη εξαίρεση αποτελεί το δικαίωμα στην απεργία.

γ) Οριοθετήσεις του δικαιώματος της συνάθροισης

Παρατηρούμε πως το άρθρο 11 του Συντάγματος περιλαμβάνει και οριοθετήσεις ως προς την εφαρμογή του, διατυπωμένες μέσα στο ίδιο το κείμενο του νόμου, ειδικότερα σύμφωνα με την παράγραφο 1 του αυτού άρθρου « Οι Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνέρχονται ήσυχα και χωρίς όπλα».

15. Βλ. Τσίρης Παν., Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης, 1988, σελ. 78

Πρόκειται για οριοθετήσεις που διακρίνουν και κατ'αυτόν τον τρόπο προσδιορίζουν την επιτρεπόμενη και την απαγορευμένη συμπεριφορά.

A) Προσδιορίζει την ειρηνικότητα των συναθροίσεων ως προς το στοιχείο της μη επαναστατικής και εγκληματικής συμπεριφοράς, επιταγή που αναφέρεται κυρίως στην συμπεριφορά του διοργανωτή, του προέδρου και ιδίως των μελών της συνάθροισης. Αντίθετα δεν θεωρούνται «μη ήσυχες» οι συναθροίσεις που είναι απλά θορυβώδεις, περιλαμβάνοντας πχ ζητωκραυγές.

B) «χωρίς όπλα»- Προσδιορίζει την ειρηνικότητα των συναθροίσεων ως προς το στοιχείο της μη χρήσης όπλων με την τεχνική ή και την πραγματική έννοια του όρου.

Παράλληλα ένας επιπλέον περιορισμός τίθεται από το άρθρο 12 που θεωρήθηκε πως έχει εφαρμογή και ισχύ και επί του άρθρου 11. Δηλαδή στο πλαίσιο της εξάσκησης από το άτομο του δικαιώματος του «συνέρχεσθαι» επιβάλλεται η τήρηση απ'αυτό των νόμων, χωρίς όμως να υπάρχει η δυνατότητα να υπαγάγουν το δικαίωμα του άρθρου 11, αυτοί οι νόμοι σε προηγούμενη άδεια.

δ)Οι συνταγματικοί περιορισμοί.

1.Περιορισμοί που αναφέρονται στους φορείς. Τέτοιο περιορισμό θεσπίζει, η διάταξη του άρθρου 11 παρ 1 του Συντάγματος, κατά την οποία το δικαίωμα της συνάθροισης κατοχυρώνεται μόνο υπέρ των Ελλήνων πολιτών ¹⁶.

16. Διακρίσεις σε βάρος ορισμένης κατηγορίας Ελλήνων, κυρίως για πολιτικούς λόγους, προέβλεπαν στο παρελθόν ορισμένοι νόμοι όπως το άρθρο 3 του ν. 4229 της 24/25-7-1929 «περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και των ελευθεριών των πολιτών»

2. Περιορισμοί καθιερωμένοι από τη διάταξη του άρθρου 5 παρ. 1 του Συντάγματος.

Η διάταξη υιοθέτησε τον τριπλό περιορισμό της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας, που καθιερώνει και η αντίστοιχη διάταξη του άρθρου 2 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου της Βόννης, απ' όπου πάρθηκε άλλωστε και η ελληνική διάταξη, με την αντικατάσταση του όρου «συνταγματική τάξη» με τον όρο «Σύνταγμα» και του όρου «ηθικός νόμος» με τον όρο «χρηστά ήθη».

3. Απαγόρευση άσκησης του δικαιώματος συνάθροισης σε ορισμένα άτομα.

α) Δημόσιοι Υπάλληλοι και Υπάλληλοι Ν.Π.Δ.Δ

β) Φοιτητές. Κανένας περιορισμός δεν δύναται να τεθεί από το κράτος στην άσκηση του δικαιώματος της συνάθροισης από τους φοιτητές κυρίως όσον αφορά την άσκηση του δικαιώματος έξω από το χώρο των σπουδών ή της σπουδαστικής διαμονής τους.

ε) Οι νομοθετικοί περιορισμοί

Η επιφύλαξη του νόμου.- Το άρθρο 11 παρ. 2 εδ. Β του Συντάγματος θέτει υπό την ειδική επιφύλαξη του νόμου το δικαίωμα δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης. Αντίθετα, το δικαίωμα συνάθροισης σε κλειστό χώρο (άρθρο 11 παρ. 1) κατοχυρώνεται υπό το ισχύον Σύνταγμα σαν ανεπιφύλακτο ατομικό δικαίωμα και εξομοιώνεται πλήρως με το δικαίωμα ιδιωτικής συνάθροισης¹⁷.

17. Βλ. Π. Παπάρα, *op. cit.*, τ. Ι, άρθρο 11, σελ. 192, αριθ. περιθ. 6

α) Η έννοια της «δημόσιας ασφάλειας».

Ο περιορισμός αυτός δεν είναι νέος. Υπήρχε σε όλα τα αντίστοιχα άρθρα των προηγούμενων Συνταγμάτων μας και επομένως το περιεχόμενο του θεωρείται γνωστό, κυρίως όπως αυτό έχει διαμορφωθεί στο αστυνομικό δίκαιο.

β) Η έννοια της «σοβαρής διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής».-

Σε αντίθεση με τον προηγούμενο, ο περιορισμός αυτός είναι νέος.

Προτάθηκε για πρώτη φορά από τον εισηγητή της τότε πλειοψηφίας Α.

Καλαντζάκο κατά τη συνεδρίαση της 22ας Ιανουαρίου 1975 της Ε

Αναθεωρητικής Βουλής για να αντικαταστήσει τον περιορισμό «δημόσια

τάξη» του άρθρου 10 παρ. 2 εδ. Β του Α Κυβερνητικού Σχεδίου

Συντάγματος, που ήθελε ο ίδιος να επαναφέρει και ο οποίος είχε έντονα

επικριθεί λόγω της δικτατορικής του καταγωγής¹⁸.

IV. Το “μικτό δικαίωμα” των θρησκευτικών συναθροίσεων

α) Οι θρησκευτικές Συναθροίσεις – φορείς και περιεχόμενο δικαιώματος.

Η φύση του ατομικού δικαιώματος των θρησκευτικών συναθροίσεων ως μικτό δικαίωμα, μέσα από την σύνθεση των άρθρων 11 και 13,

18. Βλ. Επίσημα Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτρόπων , σελ. 324 και 332

επηρεάζει και προσδιορίζει όλη την εφαρμογή έτσι το δικαίωμα στην θρησκευτική συνάθροιση περιλαμβάνει όλες τις επί μέρους εκφάνσεις των δικαιωμάτων των άρθρων 11 και 13 στο μέτρο που φυσικά οι εκφάνσεις αυτές δεν συγκρούονται.

Φορείς λοιπόν των θρησκευτικών συναθροίσεων είναι οι φορείς του δικαιώματος των συναθροίσεων (άρθρο 11), όπως περιγράφηκαν ανωτέρω, εφόσον αυτοί συμβαδίζουν με τους φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 13). Κατ' αυτόν τον τρόπο φορείς του ατομικού δικαιώματος είναι φυσικά πρόσωπα κυρίως ημεδαπά αλλά και αλλοδαπά, ανιθαγενείς και ανήλικα στο μέτρο και πλαίσιο που προδιαγράφεται από το νόμο ενώ παράλληλα κοινωνικοί φορείς του δικαιώματος αυτού μπορεί να τύχουν και τα νομικά πρόσωπα αν ο σκοπός της θρησκευτικής συνάθροισης όπως και οι ειδικότερες συνθήκες το επιτρέπουν.

β) Υπαγωγή στις συνταγματικές διατάξεις

Τίθεται το ζήτημα αν οι θρησκευτικές συναθροίσεις διέπονται από τη διάταξη του άρθρου 13 παρ. 2 ή αντίθετα από αυτή του άρθρου 11 του συντάγματος. Γίνεται δεκτό ότι, αν η θρησκευτική συνάθροιση έχει λατρευτικό χαρακτήρα, τότε εφαρμόζεται ως ειδική η διάταξη του άρθρου 13 παρ. 2 του Συντάγματος¹⁹. Η άποψη αυτή θα πρέπει να γίνει δεκτή και για τις θρησκευτικές συναθροίσεις μη λατρευτικού χαρακτήρα. Η ύπαρξη της ειδικής διάταξης του άρθρου 13 του συντάγματος, το οποίο περιλαμβάνει αναμφίβολα και το δικαίωμα διακήρυξης των θρησκευτικών πεποιθήσεων καθενός κατά τη διάρκεια συναθροίσεων, καθιστά ανεφάρμοστη την οπωσδήποτε γενικότερη διάταξη του άρθρου 11.

19. Βλ. Α. Μαρίνου, Η θρησκευτική Ελευθερία , 1972 , σελ. 111

Η εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 11 πρέπει να αποκλειστεί, γιατί διαφορετικά θα περιοριζόταν ανεπίτρεπτα το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας ενόψει των διαφορετικών όρων και περιορισμών άσκησης του ²⁰. Έτσι ορθά η διάταξη του άρθρου 1 παρ. 3 του Ν.Δ 794/71 ορίζει ότι « Δεν υπόκειται εις τους όρους του παρόντος, διεπόμεναι υπό των ειδικών περί αυτών διατάξεων, αι δημόσιαι συναθροίσεις αποκλειστικής προς τέλεσιν θρησκευτικών τελετών ή προς συμμετοχήν εις την θείαν λατρείαν...» ²¹.

γ) Διαστάσεις του δικαιώματος (των θρησκευτικών συναθροίσεων)

Αμυντικό, προστατευτικό, διασφαλιστικό περιεχόμενο

Όπως οι φορείς και το περιεχόμενο του ατομικού δικαιώματος στις θρησκευτικές συναθροίσεις έτσι και οι διαστάσεις είναι αποτέλεσμα της συνδυασμένης εφαρμογής των δυο επί μέρους άρθρων που το συνθέτουν, (άρθρων 11 και 13).

Έχοντας λοιπόν πάντα υπόψιν μας ότι φορείς αυτού του δικαιώματος, όπως αναλύθηκε παραπάνω είναι όχι μόνο οι έλληνες πολίτες αλλά και οι αλλοδαποί συμπεραίνουμε τα ακόλουθα.

Ως προς το αμυντικό περιεχόμενο το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας ,

20. Αποψη υποστηριζόμενη από τον Α.Μαρίνο , Η θρησκευτική ελευθερία , 1972, σ. 112 επ. –Αντίθετα , οι Σβώλος – Βλάχος (Το Σύνταγμα της Ελλάδος , σελ. 204) υποστηρίζουν ότι σε αυτές εφαρμόζονται οι διατάξεις περί του δικαιώματος της συνάθροισης.

21. Τσίρης Παν. Β, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος της συνάθροισης , 1988 , σελ.93 - 94

που απορρέει από την αντικειμενική αρχή της ελεύθερης συνάθροισης σε συνδυασμό με την ελευθερία της θρησκείας , κάτω φυσικά από τους επιβαλλόμενους περιορισμούς που προαναφέρθηκαν ,έχει απόλυτο χαρακτήρα και στρέφεται όχι μόνο ενάντια στην κρατική αλλά και στην ιδιωτική εξουσία. Το Σύνταγμα απαγορεύει την προσβολή του δικαιώματος ανεξάρτητα από την πηγή κινδύνου απαιτεί το σεβασμό και την ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος χωρίς αδικαιολόγητες και άδικες παρεμποδίσεις και παρεμβάσεις.

Τέλος την διαπροσωπική ενέργεια (τριτενέργεια) της θρησκευτικής ελευθερίας συνδυασμένη με το άρθρο 11 περί ελευθερίας των συναθροίσεων και άρα την τριτενέργεια του ατομικού δικαιώματος των θρησκευτικών συναθροίσεων προκύπτει από την ίδια την λεκτική διατύπωση του άρθρου 13 « Όλοι όσοι βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια απολαμβάνουν την «απόλυτη» προστασία...χωρίς διάκριση θρησκευτικών πεποιθήσεων» παρ. 1 εδ. Α «απαραβίαστη» καθώς και από την απλή γραμματολογική ερμηνεία. Ενώ φυσικά βρίσκει έρεισμα και στην γενική θεμελίωση του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ.

Έπειτα το δικαίωμα της θρησκευτικής συνάθροισης κατοχυρώνεται επίσης έμμεσα, από το σύνταγμα και ως *προστατευτικό δικαίωμα*. Η προστατευτική αυτή αξίωση στρέφεται προς την κρατική εξουσία, η οποία οφείλει όχι απλά και μόνον να σέβεται, αλλά και να προστατεύει το ατομικό αυτό δικαίωμα. Η προστατευτική αυτή υποχρέωση του κράτους δεν προκύπτει μόνον από τις γενικές διατάξεις(άρθρο 2 παρ. 1 και άρθρο 25), αλλά και από την διάταξη του άρθρου 5 παρ. 2.

Η προστατευτική αυτή αξίωση του πολίτη και γενικότερα κάθε ατόμου συνίσταται στην ενεργοποίηση του κράτους κάθε φορά, για την λήψη όλων των αναγκαίων μέτρων (κυρίως προστατευτικών) και την παροχή των μέσων που θα εξασφαλίζουν την ακώλυτη άσκηση του δικαιώματος από τους φορείς. Δράση από την μεριά του κράτους που περιλαμβάνει και το *διασφαλιστικό περιεχόμενο* του δικαιώματος.

δ)Οριοθετήσεις και Περιορισμοί του δικαιώματος των θρησκευτικών συναθροίσεων

Όπως προαναφέρθηκε το ατομικό δικαίωμα των θρησκευτικών συναθροίσεων ανήκει στην κατηγορία των μικτών δικαιωμάτων. Έτσι στην άσκηση του δικαιώματος αυτού τίθενται, εφόσον προσιδιάζουν στην φύση του και δεν είναι συγκρουόμενοι, οι οριοθετήσεις και οι περιορισμοί των δύο άρθρων που το συνθέτουν, άρθρα 11 και 13. Τα όρια, λοιπόν, που τίθενται εκ του συντάγματος για τα δύο δικαιώματα που το συνθέτουν βρίσκουν την ίδια οριοθετική εφαρμογή και για το παρόν δικαίωμα.

Εκ του συντάγματος ,λοιπόν, οι θρησκευτικές συναθροίσεις πρέπει να πραγματοποιούνται ήσυχα και χωρίς την χρήση οποιουδήποτε μέσου που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως όπλο, μέσα στα πλαίσια του λογικού. Παράλληλα ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση και ως εκ τούτου αν χρειασθεί δύναται η θρησκευτική αυτή συνάθροιση να γίνει παρουσία αστυνομίας. Έπειτα το περιεχόμενο των συναθροίσεων αυτών πρέπει να αφορά γνωστή θρησκεία.

Τέλος η θρησκευτική συνάθροιση σε κάθε περίπτωση οφείλει να πραγματοποιείται με τρόπο που να μην προσβάλλει την δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη.

Ποια είναι η δημόσια τάξη και τα χρηστά ήθη σε ένα δεδομένο χρονικό σημείο καθορίζουν οι ισχύοντες ποινικοί (προπάντων) νόμοι μέσα όμως στα όρια του συντάγματος . Η θρησκευτική συνάθροιση που η λατρεία της π.χ περιλαμβάνει την λήψη ναρκωτικών ή οδηγεί στην ομαδική αυτοκτονία ή αποξενώνει πλήρως τον οπαδό από την οικογένειά του ή τον βαθμιαίο και συστηματικό σφετερισμό της παρουσίας του υπόκειται στην απαγόρευση του άρθρου 13 παρ. 2 εδ. 2.

B' Ειδικό Μέρος

Ειδικός περιορισμός - Προσηλυτισμός

Προσηλυτισμό με την έννοια του Συντάγματος δεν διαπράττει ποτέ αυτός που απλώς διακηρύσσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή ομολογεί την πίστη του, οσοδήποτε δημόσια και αν είναι αυτή η εκδήλωση. Η διακήρυξη αυτή αποτελεί άσκηση της ελευθερίας της θρησκευτικής συνειδήσεως, την οποία δεν περιορίζει η απαγόρευση του προσηλυτισμού.

Προσηλυτισμό με την έννοια του Συντάγματος δεν διαπράττει ούτε όποιος απλώς μεταπείθει έναν άλλο να αλλάξει θρησκευτικές πεποιθήσεις ούτε απαγορεύει το Σύνταγμα το κήρυγμα και την ιεραποστολή προς αλλόδοξους ή άθρησκους. Η όλη φιλελεύθερη δομή του Συντάγματος, δεν θα συμβιβάζονταν με μια τέτοια ανελεύθερη ερμηνεία της συνταγματικής απαγόρευσης του προσηλυτισμού.

Από την άλλη πλευρά κατά την ποινική νομοθεσία, ως προσηλυτισμός δεν θεωρείται η χρησιμοποίηση πειθούς και επιχειρημάτων, αλλά «η διά πάσης φύσεως παροχών ἢ δι υποσχέσεως τοιούτων ἢ άλλης ηθικής ἢ υλικῆς περιθάλψεως, δια μέσων απατηλῶν, δια καταχρήσεως της απειρίας ἢ εμπιστοσύνης ἢ δι εκμετάλλευσης της ανάγκης, της πνευματικῆς αδυναμίας ἢ κουφότητος ἄμεσος ἢ ἔμμεσος προσπάθεια προς διεΐσδυσιν εἰς την θρησκευτικὴν συνήδεισιν ετεροδόξων ἐπί σκοπῷ μεταβολῆς του περιεχομένου αὐτῆς. Ο πυρήνας της αξιόμιπτης συμπεριφοράς ἐγκείται λοιπὸν στα μέσα που χρησιμοποιούνται για να επιτευχθεῖ ο προσηλυτισμός. Μόνον με αὐτὴ την αντίληψη του προσηλυτισμοῦ ὡς προσπάθεια με ἀθέμιτα μέσα διεισδύσεως στην θρησκευτικὴ συνείδηση ἄλλου, αποκτά η απαγόρευση του άρθρου 13 πα. 2 εδ. 3 μια ἔννοια που εναρμονίζεται με τον ἐν γένει φιλελεύθερο προσανατολισμὸ του Συντάγματος. Προς αὐτὴ την κατεύθυνση φαίνεται να προσανατολίζεται και η νομολογία του Συμβουλίου της Ἐπικράτειας στηριζόμενη στην ἔννοια που δίνει στον προσηλυτισμὸ η ποινική νομοθεσία ²².

Ἄρα, λοιπὸν ,ὡς προσηλυτισμός νοείται με ἀθέμιτα μέσα προσπάθεια διεισδύσεως στην θρησκευτικὴ συνείδηση ἄλλου.

Κατὰ το Σύνταγμα, ο προσηλυτισμός απαγορεύεται ²³.

Με τον ὄρο ἔπροσηλυτισμός᾽ χαρακτηρίζεται η ανθρώπινη συμπεριφορά η οποία ἔχει ὡς σκοπὸ την μεταβολὴ του θρησκευτικοῦ πιστεύω του ἄλλου.

22. Βλ. Δαγτόγλου , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα , 1991 , σελ. 398-399 , (§597)

23. Βλ. ἄρθρο 13§ 2 εδ. γ - Την απαγόρευση προσηλυτισμοῦ περιέλαβε το πρῶτο Σύνταγμα του 1844 ὕστερα ἀπὸ πρωτοβουλίες της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδος την οποία παρενοχλοῦσε η συστηματικὴ προπαγάνδα της Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας

Ο προσηλυτισμός αποτελεί μορφή θρησκευτικής δράσης, που κατατείνει συνήθως στον προσεταιρισμό του προσηλυτιζομένου σε άλλο θρησκευτικό δόγμα. Είναι επομένως δράση αφενός μεν εναντίον κάποιου θρησκευτικού δόγματος, αφετέρου δε δράση υπέρ κάποιου άλλου δόγματος. Δεν παύει πάντως να αποτελεί προσηλυτισμό η δράση η οποία απλά και μόνον στρέφεται εναντίον συγκεκριμένου δόγματος χωρίς να εμφανίζεται και ότι είναι δράση υπέρ κάποιου άλλου. Ο προσηλυτισμός είναι επομένως δράση με θρησκευτικό προσανατολισμό, ανθρώπινη δράση με θρησκευτικούς σκοπούς και επιδιώξεις. Ενώ για να χαρακτηριστεί η ανθρώπινη συμπεριφορά ως προσηλυτισμός θα πρέπει να χρησιμοποιεί αθέμιτα μέσα ²⁴.

Αθέμιτα είναι κυρίως τα μέσα που αν επιδίωκαν παράνομο περιουσιακό όφελος θα συγκροτούσαν την αντικειμενική υπόσταση της εκβίασεως (ΠΚ 385) ή της απάτης (ΠΚ 386) . Δεν είναι αθέμιτη αντιθέτως η δημοσίευση, πώληση και αποστολή εντύπων ή διενέργεια δημόσιων διαλέξεων, υπαίθριων έστω με ελεύθερη προσέλευση και αποχώρηση, καθώς και σαφή δήλωση της θρησκείας ή του δόγματος, του οποίου επιχειρείται η διάδοση.

Προσηλυτισμός μπορεί να διαπραχθεί από οποιονδήποτε εις βάρος οποιουδήποτε σχηματισμού αιρετικού, ετερόδοξου, αλλόθρησκου, άθρησκου ή άθεου. Αντιθέτως, ποινική κύρωση προβλέπεται μόνον για τον προσηλυτισμό ετεροδόξου.

24. Βλ. για περισσότερα Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος , Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου τομ. ΙΙΙ, ημ. Β΄, 2005 , σελ. 133 -134

Το Σύνταγμα απαγορεύει τον προσηλυτισμό, όχι μόνο του κατευθυνόμενου κατά επικρατούσας θρησκείας αλλά και κατά οποιασδήποτε θρησκείας. Άρα με άλλη έκφραση, από προσηλυτιστική δράση προστατεύεται όχι μόνον η επικρατούσα θρησκεία, αλλά και όλες οι άλλες θρησκείες.

Εκτός από τη Συνταγματική απαγόρευση του προσηλυτισμού υπάρχει και αντίστοιχη ποινική κύρωση προβλεπόμενη στον ποινικό μας κώδικα.

Η ποινική νομοθεσία προβλέπει εκτός από τις κύριες και παρεπόμενες κυρώσεις “ ο ημεδαπός δράστης τίθεται υπό αστυνομική επιτήρηση, ενώ ο αλλοδαπός απελαύνεται. Διοικητική κύρωση μπορεί να αποτελέσει η ανάκληση άδειας λειτουργίας σχολείου όπου διεξάγεται προσηλυτισμός.

Επίσης η διοίκηση ερευνά την πιθανότητα ασκήσεως προσηλυτισμού πριν χορηγήσει άδεια ανεγέρσεως και λειτουργίας ευκτήριου οίκου.

Μόνον όμως στην περίπτωση της προβλεπόμενης αποκλειστικής ή κατά κύριο λόγο χρησιμοποίησεως του ευκτήριου οίκου για προσηλυτιστικούς σκοπούς είναι θεμιτή η άρνηση ή ανάκληση αδείας λειτουργίας, στις άλλες περιπτώσεις αρκούν οι κυρώσεις εις βάρος των προσώπων που ασκούν τον απαγορευμένο προσηλυτισμό²⁵.

25. Δαγτόγλου , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα , 1991 , σελ 398 (§596)

Νομολογία

4635/77, ΣτΕ (Τμ Δ'), το Σύνταγμα του 1978, σελ 172-3

Συγκέντρωση Μαρτύρων του Ιεχωβά Μαγνησίας.

Ζητείται, εμπροθέσμως, η ακύρωση της υπ αριθμόν 6423/1-6. ιθ/57.1976 απόφασης του Διοικητή της Χωροφυλακής Μαγνησίας, μέσω της οποίας, απαγορεύτηκε η γνωμοδοποιημένη συνάθροιση από τον πρώτο από τους αιτούντες των οπαδών της θρησκευτικής αίρεσης Μαρτύρων του Ιεχωβά, η οποία επρόκειτο να πραγματοποιηθεί κατά το χρονικό διάστημα 15-18-7.1976. Επειδή το άρθρο 11 του Συντάγματος ορίζει ότι η απαγόρευση των δημοσίων συναθροίσεων μπορεί να αναγγέλλεται μόνο εν όψει ορισμένων κατά το χρόνο συναθροίσεων και πρέπει να περιορίζεται σε ορισμένο εκάστοτε χρόνο. Μετά από εκτίμηση των κατά τον χρόνο εκείνο αναγομένων στοιχείων για την ύπαρξη ή μη απειλής διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, όπως και της σοβαρότητας της απειλής. Συνθήκες που πρέπει να ελέγχονται σε συνάρτηση και συσχετισμό προς τις διατάξεις του αναγνωρισμένου δικαιώματος των Ελλήνων να συνέρχονται ησύχως και άοπλως.

Δεν είναι επομένως ανεκτές από το Σύνταγμα μας οι απαγορεύσεις των δημοσίων συναθροίσεων στην ύπαιθρο, οι οποίες απαγγέλλονται για αόριστο χρόνο και ως εκ τούτου, συνιστούν πράγματι ανεπίτρεπτη αναστολή και παραβίαση του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος του συνέρχεσθαι.

Επειδή στην προκειμένη περίπτωση η απόφαση του Διοικητή Χωροφυλακής Μαγνησίας, που επιβλήθηκε, παρατάθηκε από τις 24.00 ώρας της 18.7.1976 . Και γι αόριστο χρόνο αλλά και λαμβάνοντας υπ όψιν την εκδοχή , ότι η ανωτέρα συνάθροιση που απαγορεύεται ήταν δημόσια στην ύπαιθρο, η προσβαλλόμενη απόφαση ελέγχεται, ως μη νόμιμη ως αντικειμενική στις διατάξεις του αρθ 11 του Συντάγματος για το λόγο αυτό η απόφαση αυτή πρέπει να ακυρωθεί, η δε προς κρίση αίτηση όπως περιορισθεί και να γίνει δεκτή.

Απόφαση 94/1983 Εφετείο Κέρκυρας.

Το αξιόποιο των θρησκευτικών συναθροίσεων όπως προδιαγράφεται μέσα από τον οινικό μας κώδικα βρίσκει πρακτική εφαρμογή στην απόφαση 94/1983, του Εφετείου Κέρκυρας.

« Επειδή κατά την διάταξη του άρθρου 200 παρ. 1 του ποινικού κώδικα ο κακοβούλως προσπαθών να εμποδίσει ή εκ προθέσεως διαταράσων ανεκτήν κατά το πολίτευμα θρησκευτικήν συνάθροισιν επι λατρεία ή τελετήν τιμωρείται δια φυλακίσεως μέχρι δύο ετών».

...

Εν προκειμένω εκ των καταθέσεων των ενόρκως επ ακροατηρίου εξετασθέντων μαρτύρων της κατηγορίας, των αναγνωρισθέντων

εγγράφων των πρακτικών της πρωτοβαθμίου δίκης της απολογίας του κατηγορουμένου και της εν γένει περί την απόδειξιν κύριας διαδικασίας αποδείχθησαν τα εξής. Ο κατηγορούμενος όστις διαχειρίζεται των εν τω χωρίω Β.Φ κατάστημα της μητρός του , τη νύκτα της 16^{ης} Απριλίου του 1982 Μεγάλης Παρασκευής ότε εγένετο περιφορά του επιταφίου ακολουθουμένη από πλήθος κόσμου έθεσεν εν λειτουργία κασετόφωνον μεταδίδον άσματα δημοτικά ότε δε η περιφορά διήρχετο έξωθεν του ανωτέρω καταστήματος του όπερ σημειωτέον έδει να είναι κλειστόν, ούτος ηύξησεν την έντασιν του κασετοφώνου , τουθ' 'οπερ επανέλαβε και όταν η πομπή επιστρέφουσα εστάθμευσεν, ίνα αναπεμφή η δέησις. Εκ των ανωτέρω πράξεων του κατηγορουμένου διαταράχθη εν γνώσει του η ανωτέρω τελετή καθόσον διεσπάσθη η προς την ιερότητα των τελουμένων προσοχή των συναθροισμένων και παρακολουθούντων αυτήν οίτινες και ησθάνθησαν ιεράν αγανάκτησιν δια τας πράξεις του. Η προεκταθείσα συμπεριφορά του κατηγορουμένου εμπίπτει στην υπο της ανωτέρω διατάξεις προβλεπόμενη και τιμωρούμενην πράξιν της διαταράξεως , θρησκευτικής τελετής όθεν δέον όπως ούτος κηρυχθεί ένοχος της πράξεως ταύτης».

271/32, ΑΠ (Τμ. Β'), Θέμις 1933, σελ 19

Φλογερή ομολογία οπαδού Ευαγγελιστών.

Η προσβαλλόμενη απόφαση δέχεται ότι η αίρεση των Ευαγγελιστών, προσπάθησε με αθέμιτα μέσα να διαδώσει και να καταστήσει επικρατούσα τη θρησκευτική της δοξασία, κηρύττοντας δημόσια κατά της ορθόδοξης θρησκείας. Ο οπαδός αυτός των Ευαγγελιστών τα όσα υποστήριξε δημόσια δεν αποτελούσαν απλή

εκδήλωση γνώμης σχετικά με θρησκευτικά αντικείμενα, όπου το σύνταγμα επιτρέπει με το άρθρο 1 ως θεμελιώδη αρχή το απαραβίαστο δικαίωμα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, αλλά είναι μέσα αθέμιτα και αντίθετα με τα χρηστά ήθη. Θεωρεί αυτή την πράξη αξιόποινη σύμφωνα με το άρθρο 198 του Ποινικού Κώδικα και το λόγο αναιρέσεως ως ψευδή ερμηνεία του νόμου και τον απορρίπτει.

Άλλες σχετικές αποφάσεις ενδεικτικά:

1082/46 ΑΠ(Τμ Β'), Θέμις 1947 σ.149 , Προσηλυτισμός από Χιλιαστές στη Νικήσιανη – 138/47 ΑΠ ΕΕΝ 1947 , σ. 27, Προσηλυτισμός – 945/47 ΑΠ (Τμ Β'), ΕΕΝ 1947 σ. 464 . Χιλιαστής προσηλυτίζει και προσβάλλει εικόνες – 652/48 ΑΠ (Τμ Β'), Μάρτυρες του Ιεχωβά προσηλυτίζουν – 1212/1948 ΑΠ . Εφημερίς Ελλήνων Νομικών 1949 , σ. 29, Προσηλυτισμός των Σοφιστών από Χιλιαστές – 756/52 ΣτΕ (Ολομ), Θέμις 1952 σ. 265 , ο Ευαγγελικός ευκτήριος οίκος της Καλλιθέας – 2276/53 ΣτΕ (Ολομ), Θέμις 1954 σ. 398, Ναός Ευαγγελικών άνδρo προσηλυτισμού – 867/1974 ΣτΕ (Ολομ) , Υπόθεση της Διεθνούς εκκλησίας του Τετραγωνικού Ευαγγελίου – 1977-1978 , σ. 185, Συγκέντρωση Μαρτύρων του Ιεχωβά Μαγνησίας – 4636/1977 ΣτΕ (Τμ Δ'), Υπόθεση οπαδών Ελευθέρας Ευαγγελικής Εκκλησίας της Θεσσαλονίκης - 1351/1979 ΣτΕ (Τμ Δ') Διάλυση συνάθροισης – 4/1983 Εφ. Κέρκυρας , Χριστιανός 22 1983 σ. 158 επ., Υπόθεση περιφοράς του επιταφίου – 51487/1986 Πλημ. Αθ., ΠοινΧρ 1987 σ. 342, Υπόθεση του προσυλητισμού με 8χρονο Μάρτυρα του Ιεχωβά – 510/1988 ΣτΕ (Τμ Δ'), Υπόθεση της ελεύθερης Ευαγγελικής Εκκλησίας στο Δάσος Χαϊδαρίου – 181/1989 Εφ. Ιωαννίνων , Γάμος Χιλιαστών. Έννοια γνωστής θρησκείας - 4020/1992 ΣτΕ (Τμ Δ') , Ελεύθερη Αποστολική

Εκκλησία της Πεντηκοστής – Ευκτήριος Οίκος – Γνωμοδότηση
αντιεισαγγελέως ΑΠ 11/19.6.1926, Θέμις 15 σ. 575, Θρησκευτική
ελευθερία. Κατάχρηση. Θρησκευτική συνάθροιση. – Γνωμ.
Αντιεισαγγελέως του ΑΠ 20/1969 Εφ., Ελλ.Νομ. 1969 σ. 787,
Προσηλυτισμός ανήλικου τέκνου . Χρόνος κτήσης θρησκευτικής
συνείδησης. Κατάχρηση πατρικής εξουσίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το δικαίωμα των θρησκευτικών συναθροίσεων αποτελεί ένα από τα κλασικά παραδείγματα « μικτού δικαιώματος » που προκειμένου για την καλύτερη εφαρμογή αλλά και προστασία του απαιτείται η συνδυαστική και σωρευτική εφαρμογή των δικαιωμάτων της θρησκευτικής ελευθερίας ,άρθρο 13, και της ελευθερίας των συναθροίσεων , άρθρο 11. Στην εφαρμογή αυτών ,εφόσον πρόκειται για συνάθροιση , όπως εν προκειμένω , με σκοπό την τέλεση λατρείας υπερτερεί το άρθρο 13.

Έτσι τα δύο άρθρα βρίσκουν συνδιασμένη εφαρμογή , στο σημείο που δεν αλληλοσυγκρούονται, ώστε να πραγματοποιηθεί η όσο το δυνατόν μεγαλύτερη συνταγματική προστασία του δικαιώματος των θρησκευτικών συναθροίσεων και κατ' επέκταση των φορέων του.

Τέλος, πρέπει να επισημανθεί , πως σαν έμμεσα κατοχυρωμένο συνταγματικό δικαίωμα υπόκειται στην τριπλή οριοθετική γραμμή του σεβασμού του Συντάγματος (και των νόμων του κράτους) , των χρηστών ηθών και των δικαιωμάτων των άλλων. Ενώ παράλληλα προϋπόθεση για

την εφαρμογή του είναι η θρησκεία να είναι γνωστή ενώ αποδέκτες του είναι όχι μόνο οι Έλληνες αλλά και οι αλλοδαποί και ανιθαγενείς.

SUMMARY

The right to religious congregation constitutes a standard example of “composite right” that in order for optimum implementation as well as better safeguarding demands the joint and cumulative application of article 13, the right to religious freedom, and article 11, the freedom of congregations. In implementing these articles, in the case of religious congregations as in this particular case, for the purpose of conducting/performing worship ceremony then article 13 prevails and takes precedence.

In this manner or thus, the two articles have composite application to the degree and extent that such do not conflict in order that the constitutional right to religious congregations is safeguarded and realized to the maximum extent possible and correspondingly to the bearers of such.

Lastly, it must be emphasized that as an indirectly secured constitutional right it is subject to the triple delimiting line of respect for the constitution (the laws of the country), the standing moral standards and manners and the rights of others while in parallel to this, a necessary prerequisite for implementation of such is that the religion must be known or familiar whereas the recipient is not only a Greek national but also foreigners and other individuals of other nationalities.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Δαγτόγλου , Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 1991
2. Δημητρόπουλος Ανδρέας , Παραδόσεις συνταγματικού Δικαίου
τομ. ΙΙΙ, ημ. Β΄, 2005 , Αθήνα
3. Δημητρόπουλος Ανδρέας , Τα αμυντικά δικαιώματα του ανθρώπου
και η μεταβολή της έννομης τάξης , 1981
4. Ένωση Ελλήνων Συνταγματολόγων , Α΄ συνέδριο ,
« Οι συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη » , 13-15 Οκτωβρίου
1983 , Αθήνα
5. Ιερός Αυγουστίνος , Η Πολιτεία του Θεού
6. Μάνεσης Αριστόβουλος , Συνταγματική θεωρία και πράξη , 1980 ,
Θεσσαλονίκη
7. Μαρίνος Αναστάσιος , Ηθρησκευτική ελευθερία , 1972
8. Μπέης Κ. , Ηθρησκευτική ελευθερία , 1997
9. Παπάρας Ι. Πέτρος , Σύνταγμα 1975 – Corpus I , 1982
10. Ραϊκος Αθανάσιος , Κείμενα ελληνικού δημοσίου δικαίου
11. Σβώλος Αλ. , Αι εν υπαίθρω συναθροίσεις κατά το δημόσιο ημών
δίκαιον
12. Σβώλος Αλ. – Βλάχος Γ. , Το Σύνταγμα της Ελλάδος Β, 1955
13. Τρωϊανός Σπύρος , Εκκλησιαστικά Δικαιώματα
14. Τρωϊανός Σπύρος , Παραδόσεις Εκκλησιαστικού Δικαίου , Εκδ.
Αντ. Σάκκουλα , 1954 , Κομοτηνή
15. Τσίρης Παναγιώτης Β , Η συνταγματική κατοχύρωση του
δικαιώματος της συνάθροισης , 1988